

Людмила Дука (Liudmyla Dyka)

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Марія Шведова (Maria Shvedova)

Національний університет «Львівська політехніка»

ІСТОРІЯ І НОРМАТИВНИЙ СТАТУС ПРИЙМЕННИКА / ПРЕФІКСА *од-* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НОВОГО ЧАСУ

History and Normative Status of the Preposition / Prefix *od-* in Modern Ukrainian

ABSTRACT: The article deals with the history of competition and standardization between the variants *од-від-* (both as preposition and prefix) in the Ukrainian language. Historically they are related to different groups of dialects. In the southwestern dialectal zone, with the exception of the northern dialects of the Volyn and Carpathian areas, the variant *від-* prevails, while the variant *од-* is predominant in the north of the country. The variant *од-* was typical for standard Ukrainian of the 19th-early 20th century. After a period of competition with *від-* it lost out because of the artificial limitation of its use. This happened in the early 20th century due to the desire to employ forms that would give the literary language a national character, since the *від-* variant is notably different from both Polish and Russian. The history of *од-від-* competition is investigated on the material of dictionaries, 1920s' grammars and modern linguistic research. The history of *од-від-* preposition and prefix variants was researched as well within the Ukrainian language corpus, which includes texts from the 19th to the 21st centuries. Shown are the points of variation related to regional and chronological properties, to authors' individual preferences and to certain lexemes.

KEYWORDS: standardization, variants, preposition, prefix, Ukrainian

Поява нової редакції *Українського правопису* викликала гарячі дискусії серед мовознавців і тих, кому не байдужі питання української мови. Багато суперечок точилося навколо варіантних доповнень до чинної норми на зразок соли, павза, ирій, дитирамб; водночас мало хто помітив усунення з правопису однієї з най-архаїчніших українських форм – префікса *од-* – риси, яка споріднює українську з іншими, зокрема західно- і південнослов'янськими мовами¹. Усі попередні

---

¹ *Український правопис*, Київ 2019, с. 37.

редакції *Українського правопису* вказували на паралельне побутування в українській мові обох варіантів². У перших *Найголовніших правилах українського правопису* (1921) окремо було прописано правило і для прийменника: «У літературному письмі однаково вживаються **від** і **од** (але не **от**): **від тебе**, **од тебе** (але не **от тебе**)»³.

Від (прийменник), **відо**, **од**, **одо**, **від-** (префікс), **віді-**, **од-**, **оді-** походить від праслов'янського *отъ*⁴. Поява -д, як пише Юрій Шевельов, зумовлена водноставленням на користь дзвінкості: за зразком прийменників і префіксів **под**, **над**, **перед** -д спершу був запроваджений перед сонорними та голосними, а згодом форма з -д поширилася на всі позиції⁵. Форма **від** виникла на територіях, охоплених протезою: протетичний **в** перед **о** – «це в ґрунті речі наддністрянське та надсянське говіркове явище, що заторкує також Підляшшя, західну частину Поділля й чималі шматки буковинсько-покутської, східнобойківської та східно-лемківської діалектних зон»⁶.

Форми з **од** у північноукраїнському наріччі пам'ятки фіксують з середини XV ст. (бл. 1450 р.), форми з **від-** – з початку XVI ст. (бл. 1500 р.)⁷.

На території поширення української мови форми з **од-/від-** паралельно співіснують, як показує *Атлас української мови*, лише на теренах новоствореного південно-східного наріччя, в архаїчних зонах побутує переважно один із варіантів – у південно-західних, за винятком північних районів волинського говору і карпатських говірок, – **від**, у північних – **од**⁸. Цю географічну особливість **од/від** підкреслював Леонід Булаховський:

Прийменник-префікс, що відповідає колишньому *от(ъ)*, виступає в варіантах **од** (не під наголосом) і **від**: в одних південно-східних говірках – із перевагою другого; в інших (головним чином – близьких до північного наріччя) – першого. Є й говірки, де правило становить або **від**, або **од** (не під наголосом)⁹.

На початку XX ст. регіональна відмінність у вживанні **од/від** була настільки очевидною, що її зауважували не лише мовознавці, зокрема Євген Чикаленко писав: «В Галичині скрізь вживають приіменник „від”, а на Лівобережжі – „од”»¹⁰.

² Див., напр.: *Український правопис*, Київ 2015, с. 28.

³ *Найголовніші правила українського правопису*, Рівне 1921, с. 13. Шрифт тут і далі – авторів цитат.

⁴ *Етимологічний словник української мови*, т. 1, Київ 1983, с. 390.

⁵ Ю. Шевельов. *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, с. 608.

⁶ Там само, с. 572.

⁷ Там само, с. 610.

⁸ *Атлас української мови*, т. 1, Київ 1984, к. 269; т. 2, Київ 1988, к. 251; т. 3, Київ 2001, к. 128.

⁹ Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956, с. 13.

¹⁰ Е. Чикаленко, *Про українську літературну мову*, [в:] *Українська літературна мова й правопис*, Берлін 1922, с. 47.

Питання нормативності одного з варіантів **од/від** чи не вперше постало під час мовної дискусії 1906-1913 рр. Особливо гостро проти **від** виступав Іван Нечуй-Левицький:

Усі часописні письменники неначе змовились викинуть український приіменник *од*, навіть в приставках, і натомість пишуть галицьке і подольське *від*: відкопує, відсік, відповідь, відвічальний. Цей *від* для нас українців таки добре маскує дієслови, так що часом треба спинитися й подумати, що там замикається в слові під тією машкарою. Через цей *від* неначе накинуто покрівало на українську мову, котре дуже заважає і в читанні і в розумінні слів, а для публіки воно чуже й навіть сьмішне, як щось дуже старомодне¹¹.

У відповідь опонент І. Нечуя-Левицького – Михайло Пачовський вживання **від** пояснив особливістю української мови уникати на межі слів збігу голосних: «такий роззів... усувається... приставковим співзвучком в... тому можемо вживати різних форм, як оно і воно, одвіт і відповідь»¹². Після довгих суперечок щодо нормативності одного з варіантів провідне місце, як зауважує Роман Трифонов, «посіла форма, більш відповідна системі, підкріплена практикою широкого вживання і навіть своїм певним об'єднавчим характером для різних діалектів»; при цьому головними критеріями при виборі варіанту слугували «мова провідних письменників, статистична поширеність явища тощо»¹³.

Роль письменників у формуванні літературної мови справді є надзвичайно важливою, що неодноразово підкреслювали дослідники історії мови: «В історії творення літературних мов це звичайне явище: мова найсильнішого письменника й господаря дум народних помалу стає за основу мови літературної...»¹⁴; «...мову творять маси і тільки маси, отже й маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявляють і оформлюють письменники, надто найталановитіші»¹⁵. Однак чи завжди ці критерії – усно-розмовна практика і мова провідних письменників – є визначальними при кодифікації конкретного мовного явища?

Мовна практика трьох найпомітніших постатей XIX ст. – Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Олександра Потебні – свідчить, що у випадку унормування **од/від** головною в літературній мові мала б лишитися форма з **од**, яка не лише не поступалася за частотністю **від**, а й часто переважала. Прикладом можуть слугувати твори Т. Шевченка, у яких, як дослідив Іван Огієнко, «„від“...нема, тільки

¹¹ І. Нечуй-Левицький, *Сьогочасна часописна мова на Україні*, «Україна» 1907, т. I, Київ, с. 17.

¹² М. Пачовський, *Літературна мова на Україні*, «Україна» 1907, т. II, с. 63.

¹³ Р. Трифонов. *Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови*, автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10. 02. 01 – українська мова, Харків 2000, с. 20.

¹⁴ Митрополит Іларіон, *Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови*, Вінніпег 1961, с. 23.

¹⁵ О. Синявський, *Норми української літературної мови*, Київ 2018, с. 6-7.

„од”»¹⁶; це «„од” вживається і як прийменник, і як дієслівна приставка... Форми „від” у Шевченка зовсім нема»¹⁷. Спостереження І. Огієнка підтверджують матеріали *Словника мови Шевченка*: серед форм з **від-** лише **відкіля, відкіль, відколи, відсіль, відтіль, відтіля, відціля**¹⁸. Це цікаво й в контексті проблеми авторства перекладу *Назара Стодоли*, який, на думку коментаторів, частково зроблений Т. Шевченком¹⁹; у ньому трапляється тільки прийменник **від** (13 разів) і жодного разу — варіант **од**, характерний для мови Т. Шевченка.

Про панівний статус форми **од** може свідчити переклад фрагментів *Одіссеї* О. Потебні²⁰. Ю. Шевельов, досліджуючи мову перекладу, зауважив, що Потебня вибирав лише один варіант: «од, а не від, перше, а не перве, сей, а не цей»²¹; «послідовне вживання прийменника **од** (а не **від**) спільне тут з іншими писаннями Потебні...»²². Перекладу *Одіссеї* передувало ретельне опрацювання мови творів тогочасних письменників: «О. Потебня громадив у Харкові лексичний матеріал для свого перекладу... понад 2500 виписок!»²³, тож очевидно, що вибір саме **од** не був випадковим.

Цікаві спостереження щодо вживання **од** і **від** у тексті першого перекладу *Біблії* українською мовою подає Андрій Даниленко:

Співпраця П. Куліша з І. Пулюєм була чи не першою спробою поєднати два регіональні варіанти української писемної мови, які розвивалися за різних суспільно-політичних умов у двох частинах України. Ідучи на компроміси, перекладачі прагнули створити таку мовну систему, яка була б зрозуміла всім носіям української мови...²⁴.

Одним із прикладів такого компромісу, очевидно, є паралельне вживання в одному тексті **від** і **од**:

Серед західноукраїнських форм слід згадати... прийменник *від*, який, на думку І. Нечуя-Левицького, символізував згодом поширення галицьких норм у над-

¹⁶ Митрополит Іларіон, *Граматично-стилістичний...*, с. 62.

¹⁷ Там само, с. 153.

¹⁸ *Словник мови Шевченка*, т. 1, Київ 1964, с. 96.

¹⁹ Т. Шевченко. *Зібрання творів: у 6 т., т. 3: Драматичні твори. Повісті*, Київ 2003, с. 457.

²⁰ А.А. Потебня. *Отрывки из переводов Одиссеи*, [в:] <http://litopys.org.ua/rizne/potebnya.htm>, (29.09.2022).

²¹ Ю. Шевельов, *О.О. Потебня і стандарт української літературної мови*, [в:] Ю. Шевельов, *Вибрані праці*, кн. І: *Мовознавство*, Київ 2008, с. 476.

²² Там само, с. 497.

²³ Там само, с. 488.

²⁴ А. Даниленко, *Перші переклади Нового Заповіту новоукраїнською мовою: Антоній Кобилянський проти Пантелеймона Куліша*, [в:] *У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі*, Київ 2011, с. 90.

дніпрянській українщині... Щоправда, П. Куліш уживав так само й центральноукраїнський варіант цього применника *од*, пор. *родиться од води* проти *роджене від духа*...²⁵.

Загалом у перекладі Біблії П. Куліша та Івана Пулюя применник **від** вжито 2889 разів і **од** – 646 разів (18% випадків)²⁶.

Од-/від- у словниках

До появи словника за редакцією Бориса Грінченка спроб обмежити чи регулювати вживання **од/від** в тогочасній лексикографічній практиці не було. Як слушно зазначає Світлана Єрмоленко, «характерною часовою і кількісно-якісною межею в репрезентації лексичних префіксальних варіантів із **від-/од-** була лексикографічна практика початку ХХ ст., зокрема *Словник української мови* за ред. Б.Д. Грінченка»²⁷. Визначальний вплив цього словника на подальший розвиток української мови, на думку Ю. Шевельова, – «факт безперечний, хоч і не досліджений у деталях»²⁸. Однією з таких деталей є доля применника і префікса **од-** в українській літературній мові. Надання у словнику вищого статусу формам з **від-**, на наш погляд, й започаткувало поступове витіснення форм з **од-** на периферію.

У передмові до *Словаря* спостерігаємо спробу унормувати вживання варіантних форм, зокрема Б. Грінченко зазначав, що префікси **од-** і **від-** чергуються в українській мові в одному і тому ж слові залежно від попереднього звука (після голосного – **від**)²⁹. Однак неодноразове недотримання цього правила в ілюстративному матеріалі свідчить про його штучність: «Сало одбутне, бо ним усякі зачіпки одбувають»³⁰.

Саме Б. Грінченко започаткував практику, яка потім поширилася і на решту словників, зокрема *Словник української мови в 11-ти томах*, – розміщувати всі слова, що починаються цими префіксами, на **від-**, а в літері **О** у відповідних

²⁵ Там само, с. 94.

²⁶ Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), ред. М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ, Львів, Сна, 2017-2022, [в:] uacorporus.org, (29.09.2022).

²⁷ С. Єрмоленко, *Слова з префіксами від-, од- – фонетичні варіанти чи синоніми?*, [в:] *Акцентологія. Етимологія. Семантика: збірник наукових праць: до 78-річчя академіка НАН України В.Г. Сякренка*, Київ 2012, с. 605.

²⁸ Ю. Шевельов, *Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови*, [в:] Ю. Шевельов. *Внесок Галичини у формування української літературної мови*, Київ 2003, с. 140-141.

²⁹ *Словарь української мови, упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко*, Берлін 1924, с. 29.

³⁰ Там само, с. 247.

місцях робити посилання³¹; напр.: **Одв...** См. слова **оть Відвага** до **Відв'язуватися**. У словнику немає гасел з **од-**, за винятком, очевидно, випадкового **одсіч**, бо словник містить і форму **відсіч** з ілюстрацією «Давали таки добру одсіч харцизякам»³². Зауважимо, що прикладів, де до гасел з початковим **від-** подано лише приклади з **од-**, словник фіксує досить багато, наприклад, гасла **відвічний, відкриття, відкуп, відкупляти, відкушувати, відлиск, відломок, відмін, відмітний, відповідь, відсвіт, відчаяка, відшукувати** тощо проілюстровано цитатами зі словами **одвічним, одкриттям, одкуп, одкупити, одкусить, одлиск, одломки, одмін, одмітен, одповідь, одсвіту, одчаяка, одшукати**.

Значну кількість слів із префіксом **од-** в ілюстративному матеріалі словника за редакцією Б. Грінченка С. Єрмоленко пояснює намаганням підтвердити варіантність, паралельне вживання обох префіксальних форм. Дослідниця також звернула увагу на практику подавати слова з **від-** у неавторизованих висловлюваннях та на приклади з **від-** у цитатах з творів Т. Шевченка, які «очевидно... з'явилися як наслідок редагування авторського тексту»³³. Така практика може свідчити про штучне запровадження форм із **від-**, що насправді не відповідало реальному їх функціонуванню.

Можливо, надання переваги **від-** над **од-** можна пояснити, за Орестом Друлем, «Грінченковою концепцією генеральної чистки мови», мета якої – дистанціювати українську мову від російської, виокремити її³⁴. Причиною надання переваги **від-** могло бути також прагнення дистанціювати українську і від польської. Зокрема, Михайло Пачовський писав «про прегарній Київ – матір руських городів»: «Скрізь багато народу, більш убогого, чим заможного, та скрізь чужина: або мова московська – або... польська!»³⁵. Очевидно, у використанні **від-** можна простежити намагання тогочасних письменників вживати форми, які б показували окремішність української мови, підкреслювали її відмінність від російської і польської. Але, як слушно зауважує О. Друль, усунення спільних із російською мовою синонімів, додамо, також із польською, «які, як правило, виявляються словами загальнослов'янського походження», збіднює українську мову³⁶. Збіднення мови вважаємо і механічну заміну слів з **од-** на **від-**, бо сьогодні нема досліджень, які б показали, що всі слова, що починаються на **од-**, побутують у мові з варіантом **від-**; непрямым підтвердженням цьому є відсутність у словнику за редакцією Б. Грінченка ілюстрацій до багатьох гасел з **від-**.

³¹ Там само, с. 29.

³² Там само, с. 271.

³³ С. Єрмоленко, *Слова з префіксами від-, од-...*, с. 605-607.

³⁴ О. Друль, *Кількісна оцінка пуризму Бориса Грінченка*, «Україна модерна» 2020, ч. 27, с. 100.

³⁵ М. Пачовський, *Літературна мова на Україні...*, с. 63.

³⁶ О. Друль, *Кількісна...*, с. 100.

Ще більш послідовне усунення **од-** спостерігаємо в *Російсько-українському словнику* за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова³⁷. Особливо це чітко простежуються, якщо порівняти його з російсько-українським словником М. Уманця і А. Спілки³⁸. Зауважимо, що в основі обох словників, а також словника за редакцією Б. Грінченка лежать одні й ті ж матеріали, зібрані громадою упродовж двадцяти років з «різних кутків Української, Галицької, Буковинської і навіть з Угорської Руси»³⁹.

Дуже цінні спогади про роботу над словником М. Уманця і А. Спілки подає Є. Чикаленко, які свідчать про ретельне і неупереджене опрацювання зібраного матеріалу:

В словарній комісії і я охоче приймав участь, бо надавав великого значіння словарю для виучування мови і для перекладів. Комісія словарна, під головуванням Комаря, збиралася раз на тиждень і працювала протягом кількох років. Праця та велася так: одеська громада дістала від київської народній українсько-московський словарний матеріал в картках і обернула їх на московсько-українські. На зібраннях один член комісії голосно читав слово за словом московський словар Даля та Академічний, другий стежив за картками. Інші за словниками: Левченка, Шейковського, Партицького, Желехівського, Верхратського (з обережністю, бо він часто сам виковував терміни), Беринди та іншими. Провірені і апробовані слова М. Комар записував у зшиток. Я подавав і пояснював переважно сільсько-господарські слова. Словник той потім вийшов при моїй матеріальній допомозі у Львові в чотирьох томах під псевдонімом – М. Уманець і А. Спілка, що означає М. Комар і Одеська Громада⁴⁰.

Саме цей словник, на наш погляд, найоб'єктивніше фіксує писемно-літературну практику кінця XIX століття.

У словнику за редакцією М. Уманця і А. Спілки на першому місці подано варіанти з **од-** або лише з **од-**, наприклад: **отвага = од(від)вага, отрекаться, отречься = од(від)рікатися, зрікатися, од(від)ступати..., отдых = одпочинок, отчаяние = одчай** тощо. У прикладах також переважають варіанти з **од-**. У *Російсько-українському словнику* за редакцією А. Кримського і С. Єфремова варіанти з **од-** у більшості випадків усунуто: **отвага – відвага, отрекаться – відрікатися, отдых – відпочинок, отчаяние – від(од)чай**. Можливо, через недогляд, а можливо, і в цьому словнику було застосовано практику редагування авторського тексту Т. Шевченка, внаслідок чого з'явилися невластиві йому форми з **від-**: **Сина батько відцурався**⁴¹.

³⁷ *Російсько-український словник: у 4-х томах*, Київ 2016, репринт з видання 1924 р.

³⁸ М. Уманець і Спілка (Комарь), *Словарь російсько-український*, Львів 1893.

³⁹ Там само, с. 8.

⁴⁰ Є. Чикаленко, *Спогади 1861-1907*, Нью-Йорк 1955, с. 206-207.

⁴¹ *Російсько-український...*, с. 111.

Редактором третього тому *Випуск 1. О – Поле* був С. Єфремов, матеріали праць якого теж були використані у словнику. Сам Єфремов у спогадах, щоденнику, статтях надає перевагу *од-*, наприклад: «Ще добре, що одмовилися од ідеї ширшої конференції. Уявити собі, що зібралось б 500 невігласів і підняттям рук голосували б правописні питання!..»⁴²; «Комуністи обстоювали, що жіночі прізвища не повинні одмінятися од чоловічих, бо це ніби знаменує приниження жінки, залежність її од чоловіка, присвійність її чоловічій статі»⁴³. Однак слів *одмовитися* і *одмінятися* в редагованому ним словнику нема. У щоденнику С. Єфремов писав про своє небажання брати участь у редагуванні словника:

Негаразд із Словником, що робить Комісія живої мови, а редакує Кримський. Щодня мені скаржаться – Комісія на Кримського, Кримський на Комісію. Ніби він затыгає роботу й поводить ся неколегіяльно («самодержавно»); ніби Комісія складає Словник тенденційно і не науково і тому доводиться багато виправляти і напереспір комісії. Мабуть, обидві сторони винні. Комісія й видавці («Шлях Освіти») тягнуть і мене до цієї справи. Огиноюся. Не хочеться совати пальця поміж двері⁴⁴.

Своє небажання редагувати словник Єфремов пояснював також тим, що він не філолог: «нічого в їхніх тонкощах не розбираю»⁴⁵. Очевидно, у виборі форм з *від-* і *од-* С. Єфремов орієнтувався на практику Б. Грінченка, який був для нього авторитетом у мовних питаннях. А можливо, саме в усуненні *од-* зі словника виявився тенденційний підхід комісії, від чого застерігав А. Кримський.

***Од-/від-* у граматиках 20-х років ХХ ст.**

Спроби нормалізувати вживання *од/від* спостерігаємо вже в перших граматиках української мови. У практичній граматиці 1919 р. Василь Сімович радить вживати *від* і *од* як паралельні варіанти:

Щодо „від”, то воно в нашій мові вживаєть ся побіч „од”. Радимо писати так, як це роблять кращі наші письменники, а саме – „від” тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати „од”. Прийде, запевне, той день, що ми відпочинем од мук (Грінченко – *Під хмарним небом*, Львів)⁴⁶.

⁴² С. Єфремов, *Щоденники. 1923-1929*, Київ 1997, с. 300.

⁴³ Там само, с. 360-361.

⁴⁴ Там само, с. 73.

⁴⁵ Там само, с. 112.

⁴⁶ В. Сімович, *Грамматика української мови: для самонавчання та в допомогу шкільній науці*, Київ-Ляйпціг 1919, с. 55.

Водночас автор зазначає, що «деякі письменники вживають виключно або од (Нечуй-Левицький) або від»⁴⁷.

Дотримання цієї настанови простежуємо і в тексті граматики – поруч з формами з **від** В. Сімович використовує і форми з **од**: «Звичайно по граматиках одділюють одне від одного – звучню від правопису... Але ж у практичній граматиці цієї справи відділяти не будемо»⁴⁸; «Це залежить од того, коли й від кого прийшло до моск. мови це придинове о»⁴⁹; «У слові: бе-ріг перший склад одчинений, другий зачинений»⁵⁰.

Підкреслюючи доцільність використання обох варіантів у мові, В. Сімович головним варіантом все ж вважає **від**: «От і через те слівця: без, від (од), під, пад, об, перед (пред), чи вони самостійні слова... чи зросли ся з другими словами в одне... ніколи ні в вимові, на письмі своїх виззучних голосових шелестівок на безголосі не заміняють»⁵¹.

Обидва варіанти як рівноправні вживала Олена Курило. В *Увагах до сучасної української літературної мови* (1920) натрапляємо на різні форми з **од-** і **від-**. Однак авторка не завжди дотримувалася правила, запропонованого В. Сімовичем, і вживала **від-** і **од-** незалежно від кінцевого елемента попереднього слова: «Часом між присудком та дієприслівником мова вживає злучника та, щоб надати тій чинності, що перед нею злучник, легкого відтінку протиставлення і щоб одтінити часову послідовність обох чинностей»⁵²; «Одно з великих завданнів, що стоїть іще перед українськими філологами, це дати семасіологію української мови, де б відтінити треба окремі близькі значіння слова, синоніми»⁵³; «Російським дієприкметникам на -мый можуть відповідати й українські пасивні дієприкметники на -ний... явище в українській мові одмітне проти російської літературної мови»⁵⁴. В ілюстративному матеріалі переважають приклади з **од**: «Карим очам спання нема, ніжкам одпочину»⁵⁵; «Іде козак од дівчини білеським світом»⁵⁶.

Інший підхід спостерігаємо в Олексі Синявського. У *Нормах української літературної мови* (1931 р.) автор подає **од-** як варіант **від-**, але в самому тексті практично не вживає слів з **од-**: «від-, од-, віді-, оді- – головним чином придієслівний приросток на означення віддалення руху, а потім чинности назад, закінчення її тощо: відхилити, відійти, віддячити, відсердитися, відхотітися, від-

⁴⁷ Там само, с. 55.

⁴⁸ Там само, с. 38.

⁴⁹ Там само, с. 87.

⁵⁰ Там само, с. 29.

⁵¹ Там само, с. 40-41.

⁵² О. Курило, *Уваги до сучасної української літературної мови*, Торонто 1960, с. 33.

⁵³ Там само, с. 10-11.

⁵⁴ Там само, с. 23.

⁵⁵ Там само, с. 48.

⁵⁶ Там само, с. 130.

співати, відібрати, відгомін, відріза...»⁵⁷. Приклади з **од** в тексті *Норм...* лише зрідка трапляються в ілюстративному матеріалі: «Від зовсім невживаного іменника жіночого роду „гілля” існує тільки форма родового однини в виразах одірватися од гілля, од гіллі відчеплений тощо»⁵⁸.

Очевидно, у своїй праці О. Синявський, який був фактичним редактором правопису 1928-го р., реалізував позицію правописної комісії щодо вживання **од / від**: «У літературній мові вживається прийменник-приросток *від* і *од*, але *від* переважно». Ця формула, як пише О. Синявський, викликала гостре невдоволення опонентів. Один із дописувачів назвав це «каліченням живої української мови» і запропонував «останні три слова викинути...». У відповідь переважання префікса **від-** О. Синявський проілюстрував прикладом із листа цього ж автора: «в самій своїй друкованій отій замітці автор вживає від переважно (14 разів від і 11 од...)»⁵⁹.

Пояснення практики обмеження вживання **од-** можна шукати в намаганні мовознавців 20-х років виразити риси української мови, які б яскраво виділяли її на тлі інших слов'янських мов, зокрема російської, підкреслювали її самобутність і оригінальність. Як зауважував І. Огієнко, «... літературна наша мова взагалі була цього часу вперше міцно регламентована й очищена від чужого, головню російського намулу»⁶⁰. Про це пише Ю. Шевельов:

Вся ця діяльність без сумніву мала за мету очистити українську мову від надмірного взорування на російську. Одна група вчених уважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала на додаток замінити елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні⁶¹.

Очевидно, **од-** потрапив до елементів, які потребували заміни. У наданні переваги формам з **від-** важливішу роль відіграли не мова провідних письменників, а спрацювали інші чинники: мовну практику Т. Шевченка, О. Потебні, П. Куліша та інших письменників кінця XIX – початку XX ст. переважило прагнення вживати форми, які б підкреслювали своєрідність української мови, її національний характер. Непряме підтвердження цьому знаходимо в Є. Чикаленка: «Наприклад, форма будучности – «ходити-му...нема її ні в Поляків, ні в Москалів, то цією формою треба було б користуватися, як найширше, бо вона надає

⁵⁷ О. Синявський, *Норми української літературної мови*, Київ 2018 (репринт з видання 1931 р.), с. 144.

⁵⁸ Там само, с. 43.

⁵⁹ О. Синявський, *Український правопис*, [в:] <https://zbruc.eu/node/71504>, (29.09.2022).

⁶⁰ І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, с. 302.

⁶¹ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус*, Нью-Йорк 1987, с. 166.

нашій літературній мові національного характеру»⁶². Цій настанові відповідала і форма **від**, яка увібрала в себе три визначальні особливості української мови – тенденцію до прикритого початкового складу, перехід **о** в **і** в закритому складі, збереження дзвінкості приголосних – риси, що разом яскраво вирізняють українську мову серед решти слов'янських.

Од-/від- у сучасних наукових працях

У пізніших мовознавчих працях і словниках не було відкритих спроб обмежити вживання **од-**. У багатьох авторитетних виданнях **од-** подано як фонетичний варіант **від-** без жодних відмінностей у значенні, наприклад, в академічному виданні *Сучасна українська літературна мова*: «такими префіксами є... від- (од-)», «конструкції з прийменником *від* (*од*)...»⁶³; в енциклопедії *Українська мова*: «У префіксальному словотворенні дієслів використовують питомі слов'янські префікси ... від- (віді-) / од- (оді-)»⁶⁴; в *Українському правописі* (2015): «У всіх префіксах - ... від- (од-)... кінцевий дзвінкий приголосний перед глухими не змінюється»⁶⁵; у передмові до морфемного словника: «Префікс *в-* має варіанти *вві-, уві-, у-*...; префікс *від-* - *віді-, од-*...»⁶⁶. Однак у практичній частині більшості словників, як правило, прикладів з префіксом **од-** немає, лише зазначено: «Слова на од-... див. від-...»⁶⁷; у словнику-довіднику *Українська літературна вимова і наголос* подано лише **одвіку**, **одвічний**⁶⁸; у *Словнику-довіднику з культури української мови* лише **одвіку**⁶⁹; немає жодного прикладу в *Орфоепічному словнику*⁷⁰. В 11-томному *Словнику української мови* прийменник **од** та слова з префіксом **од-** подано з відсиланням до відповідних словникових статей із префіксом **від-**: «ОД див. від», наприклад, «ОДС... див. відс...; напр.: одсахнутися, одсебеньки, одспівати, одсудити і т. ін.; див. відсахнутися, відсебеньки, відспівати, відсудити і т. ін.»⁷¹. Цю ж практику застосовано і в орфографічних словниках.

Відсутність прикладів із **од-** у словниках і довідниках, на наш погляд, призвела до обмеженого вживання слів з **од-** у наукових, публіцистичних і художніх творах. Як наслідок, слова з **од-** почали сприйматися як діалектні. Навіть у наукових текстах часто можна натрапити на потрактування **од-** як діалектного

⁶² Е. Чикаленко, *Про українську...*, с. 51.

⁶³ *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, Київ 1969, с. 310, с. 481.

⁶⁴ *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2004, с. 71.

⁶⁵ *Український правопис*, Київ 2015, с. 28.

⁶⁶ *Морфемний словник*, уклад. Л.М. Полюга, Київ 1983, с. 5.

⁶⁷ Там само, с. 205.

⁶⁸ *Українська літературна вимова і наголос: словник-довідник*, уклад. І.Р. Вихованець та ін.; відп. ред. М.А. Жовтобрюх, Київ 1973, с. 388.

⁶⁹ Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак, *Словник-довідник з культури української мови*, Львів 1996, с. 66-67.

⁷⁰ *Орфоепічний словник*, уклад. М.І. Погрібний, Київ 1984.

⁷¹ *Словник української мови: в 11 томах*, Київ 1974, т. 5, с. 623, с. 642.

елемента, наприклад, «мова творів В. Винниченка відбиває типові риси, властиві говорам Східної України... Письменник вживає... префікс од- замість від- (од-повідає, одхилився, одмовились)⁷²; «Серед фонетико-морфологічних «відхилень від норм сучасної літературної мови» дослідниця відзначила: ... 8) вживання префікса-прийменника *од* при відсутності відповідного *від*: *одвезти*»⁷³; „В літературній українській мові нормою є прийменник *від* / префікс *від*, в літературній російській це *от* / *от*. В українських діалектах трапляються обидві форми, але друга зі дзвінкою фіналлю *од* / *од*, тобто /od/»⁷⁴.

Поширеним є погляд, що форми з *од-* характерні переважно для художнього і розмовного стилів: «розмовність і поетичність – два відтінки їх стилістичної семантики»⁷⁵. На думку С. Єрмоленко, *од-* і *від-* можуть бути фонетичними варіантами лише на певному часовому відрізку функціонування української літературної мови, для сучасних наукового і офіційно-ділового стилів такі форми нехарактерні. Дослідниця наводить приклад некоректного вживання форми з *од-* у науковому тексті: «одбирання у глитаїв усіх засобів виробництва»; як висновок: «Форми з префіксами *од-* не витримали кількісної конкуренції щодо розширення словотвірного гнізда, зокрема в книжних стилях, їхня додаткова стилістична семантика, зумовлена історичною традицією слововживання в художньому і розмовному стилях, визначає статус цих форм як історичних словотвірних синонімів»⁷⁶. Очевидно, це й стало підставою для вилучення *од-* як фонетичного варіанта *від-* з українського правопису 2019 р.

Ці висновки, на наш погляд, потребують корекції. В історії конкуренції *од-* і *від-* до уваги потрібно брати не лише художні тексти XIX ст. – інші стилі через заборону українського слова на той час повноцінно розвиватися не могли – а й всю писемно-літературну практику кінця XIX – початку XX ст. Наведені вище розлогі цитати з праць В. Сімовича, О. Курило, щоденника С. Єфремова засвідчують вживання *од-* в наукових та публіцистичних текстах. Такі приклади непоодинокі, наприклад, у передмові до *Словаря російсько-українського* М. Уманець пише, що він мусить «прийняти на себе одвічальність за всі хиби і помилки»⁷⁷; у працях Віктора Петрова: «... кожному критикові здавалось, що одірва-

⁷² Л.О. Науменко, *Мова ранніх творів Володимира Винниченка*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова, Київ 2003, с. 8.

⁷³ П. Гриценко, *Ідіолект і текст*, [в:] *Лінгвостилістика: об'єкт - стиль, мета – оцінка*, Київ 2007, с. 23.

⁷⁴ О. Палинська, Г. Хентшель, *Региональные особенности использования украинско-русской смешанной речи (суржика) и влияние диалектов: приставки и предлоги VID / OT, „LingVaria”*, 2022, 34(2), с. 232.

⁷⁵ С. Єрмоленко, *Слова...*, с. 610.

⁷⁶ Там само, с. 610-611.

⁷⁷ М. Уманець і Спілка (Комарь), *Словарь...*

ний гудзик од пальто поета може з'ясувати загадку його творчости»⁷⁸; М. Зерова: «У Вергілія цю бурю підіймає Еол, бог вітру, з наказу цариці богів Юнони, що намагається одвернути ненависних троянців од улюбленої Картагени»⁷⁹; в тексті універсалу 1919 р. про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну: «Однині во єдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна»⁸⁰.

Од-/від- у Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови (ГРАК)

На першому етапі корпусного дослідження слів із варіантними префіксами **від-/од-** словник ВЕСУМ⁸¹ було поповнено словами з префіксом **од-**, які є в текстах корпусу ГРАК⁸², але яких не було в словнику. Це було необхідно для коректної лематизації їх у корпусі. Для цього вручну проаналізовано список слів з корпусу, що починаються на **од-** і не розпізнані системою морфологічного аналізу на основі словника. З цього списку додано у ВЕСУМ 915 лем (переважно дієслів). На основі поповненої версії словника здійснено лематизацію 12-ої версії корпусу ГРАК, де, починаючи з цієї версії, доступний пошук за лемою понад 1200 слів з префіксом **од-**.

ГРАК не має морфемної розмітки, тому для пошуку слів з префіксом, наприклад, **від**, необхідно виключити з пошуку слова, де початкове **від-** не є префіксом (напр., **Відень**, **відео**, **відьма**); такі слова виключено з пошуку вручну. Списки слів для виключення укладено на основі словника *Морфемний аналіз*⁸³ і уточнено за корпусом.

З пошуку слів на **від-** виключено слова з початковими частинами **Віден-**, **віден-**, **відео-**, **відер-**, **відлиг-**, **відр-**, **відча[йює]-**, **відьм-**, **відьом-**.

З пошуку слів на **од-** виключено слова з початковими частинами **оде-**, **оди-**, **оді-**, **одо-**, **одуб-**, **одуд-**, **одуж-**, **одук-**, **одул-**, **одум-**, **одур-**, **одут-**, **о дух-**, **о душ-**, **одя-**, **одвір-**, **однак-**, **однен-**, **однин-**, **одно-**, **одрин-**, **одруж-**, **одрук-**, **одрях-**, **одчай-**, а також слова **одр**, **одже**, **Одра**, **Одрі**, **ода**.

⁷⁸ В. Петров, *Розвідки у 3-х томах*, упор., авт. передмови та прим. В. Брюховецький, т. 1, Київ 2013, с. 93.

⁷⁹ М. Зеров, *Нове українське письменство*, Мюнхен 1960, с. 60.

⁸⁰ Універсал Директорії Української Народньої Республіки, [в:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-19#Text>, (29.09.2022).

⁸¹ А. Рисін, В. Старко, *Великий електронний словник української мови*, 2014-2022.

⁸² М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін., *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*, Київ, Львів, Єна, 2017-2022, [в:] uas Corpus.org, (29.09.2022).

⁸³ І.Т. Яценко, *Морфемний аналіз. Словник-довідник: у 2 ч.*, Київ 1981.

У підкорпусі художньої прози обсягом 250 млн токенів знайдено 174 тис. вживань слів з префіксом **од-** та слова **од** і 2139 тис. вживань слів з префіксом **від-** та слова **від**.

Розподіл варіантів **від-/від** і **од-/од** за роками показує, що частка **од-/од** дещо зменшилася з кінця 1910-х рр. (Рис. 1). Це дає підстави припустити, що словник за редакцією Б. Грінченка справді міг вплинути на частоту вживання цих варіантів у письмових текстах, які становлять основу корпусу.

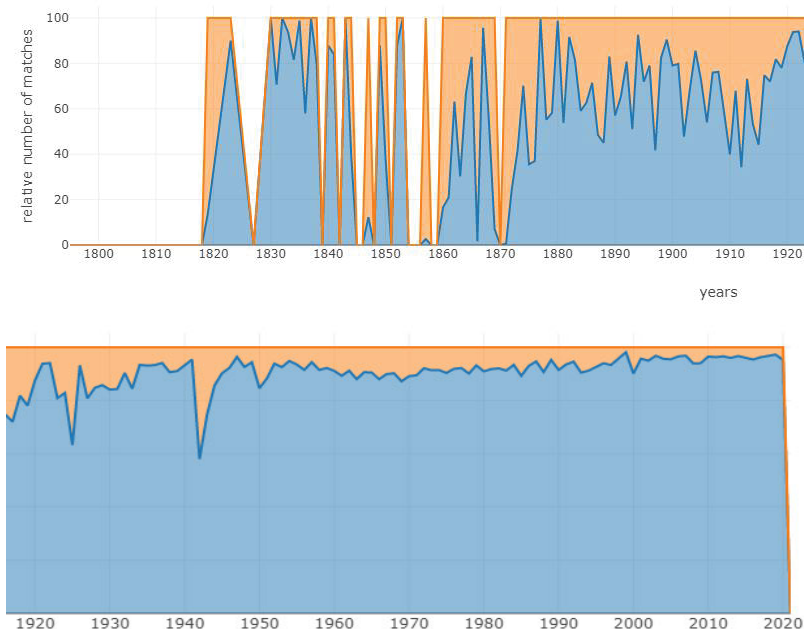

Рис. 1. Розподіл вживань варіантів **од-/од** (оранжеве) і **від-/від** (блакитне) в корпусі ГРАК-12 за роками.

Дані корпусу свідчать, що з часом скорочується й словник слів з початковим **од-** і збільшується словник слів з початковим **від-**. Можна зробити висновок, що модель на **од-** втрачає продуктивність, а модель на **від-** залишається продуктивною (Таб. 1).

Таб. 1. Кількість лем з початковим **од-** і **від-** у текстах різних років, за ГРАКом-12

Роки	Кількість лем з початковим од-	Кількість лем з початковим від-
До 1917	799	2535
1917-1945	871	2379
1946-1990	943	3557
1991-2005	608	3350
2006-2021	670	4209

Розподіл варіантів **од/від** у текстах корпусу залежить від регіону, де створено текст. Графік, побудований на матеріалі західноукраїнських текстів (макрорегіон W⁸⁴), показує, що тут частка **од-/од** відносно **від-/від** менша, ніж у цілому корпусі (Рис. 2). У цьому можна бачити вплив південно-західної діалектної основи, для якої **од-** не характерне, на письмові тексти цього регіону.

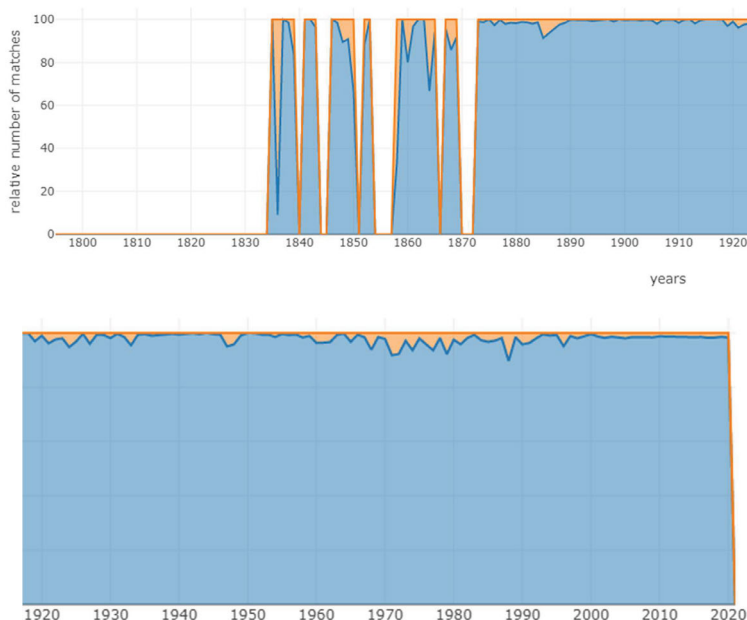

Рис. 2. Розподіл вживань варіантів *од-/од* (оранжеве) і *від-/від* (блакитне) в корпусі ГРАК-12 за роками у західноукраїнських текстах (макрорегіон W).

Регіональний розподіл варіантів видно, якщо порівняти синонімічний ряд зі значенням ‘відповідати/відповісти’ у корпусах творів письменників кінця XIX – початку XX ст. з Наддніпрянщини й Галичини: у творах Івана Франка і Андрія Чайковського основними є варіанти з префіксом **від-** (**відповідати/відповісти, відказувати/відказати**), а Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Адріан Кащенко часто вживають варіанти з префіксом **од-** (**одповідати/одповісти, одказувати/одказати**), у текстах І. Нечуя-Левицького та А. Кащенка такі варіанти переважають (Таб. 2). – *Чого це ти так хапаєшся? – спитав Лаврін. – Щоб мати не лаяли, – одказала дівчина* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім’я. 1878). *Чи з вас хто бував по цих річках? Багато невольників одповіли, що вони самі січовики і всі запорозькі степи та річки добре знають* (А. Кащенко. Над Кодацьким порогом. 1913).

⁸⁴ M. Shvedova, R. von Waldenfels, *Regional Annotation within GRAC, a Large Reference Corpus of Ukrainian: Issues and Challenges*, [in:] *CEUR Workshop Proceedings. Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2021)*, vol. I: Main Conference, Kharkiv, Ukraine, April 22-23, 2021. p. 32-45, [b:] <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper4.pdf>, (29.09.2022).

Таб. 2. Розподіл вживань синонімів зі значенням ‘відповідати/відповісти’ у корпусах творів письменників кінця XIX – початку XX ст.

	Надніпрянщина			Галичина	
	Іван Нечуй-Левицький (1838-1918)	Панас Мирний (1949-1920)	Адріан Кашенко (1958-1921)	Іван Франко (1856-1916)	Андрій Чайковський (1857-1935)
Одказувати, одказати	206	79	3	1	0
Одповідати, одповісти	74	1	143	17	0
Відказувати, відказати	13	106	1	234	16
Відповідати, відповісти	7	4	46	1280	305

З 20-х років XX ст. такий регіональний розподіл за **від-/од-** стає менш помітним, хоча ще в 20-30-ті роки деякі автори з центральної та східної частин України нарівні з **від-** активно вживають варіанти з **од-** (Таб. 3).

Таб. 3. Варіанти **від-/від, од-/од** у текстах авторів з центру та сходу України, 20-30-ті рр. XX ст.

Автор	Кількість вживань <i>від-/від, од-/од</i>	% <i>од-/од</i> від загальної кількості вживань	Кількість лем <i>від-/від, од-/од</i>	% <i>од-/од</i> від загальної кількості лем
Степан Васильченко	251 / 1630	87%	46 / 193	81%
Агатангел Кримський	1599 / 3522	69%	214/276	56%
Дмитро Борзяк	72 / 112	61%	34/58	63%
Сергій Єфремов	2144 / 2871	57%	199/283	59%
Григорій Косинка	126 / 156	55%	32/44	58%
Григорій Епик	971 / 765	44%	131/141	52%
Людмила Старицька-Черняхівська	635 / 458	42%	143/98	41%
Володимир Винниченко	5258 / 3033	37%	390/337	46%
Юрій Яновський	2041 / 940	32%	307/135	31%
Майк Йогансен	2161 / 963	31%	208/195	48%
Дмитро Багалій	1721 / 713	29%	215/102	32%
Микола Зеров	4191 / 1148	22%	310/162	34%

І серед сучасних прозаїків є такі, що досить активно вживають варіанти з префіксом **од-**, напр., Олексій Ошуркевич, Володимир Дрозд, Борис Крауш, Андрій Кондратюк, Іван Білик (Таб. 4). Отже, в розподілі **від-/од-** існує значна варіативність на рівні авторського стилю.

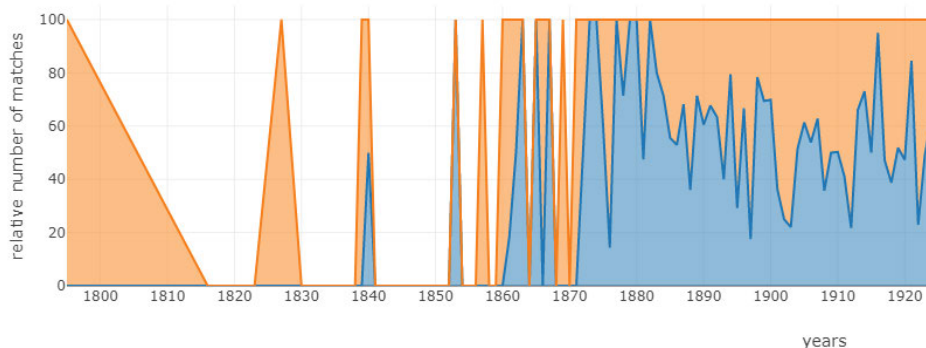
Таб. 4. Велика частка варіанту **од-/од** в ідіостилі деяких сучасних письменників

Автор	Кількість вживань <i>від-/від, од-/од</i>	% <i>од-/од</i> від загальної кількості вживань	Кількість лем <i>від-/від, од-/од</i>	% <i>од-/од</i> від загальної кількості лем
Олексій Ошуркевич (Волинь)	114 / 221	66%	46/52	53%
Володимир Дрозд (Чернігівщина)	5711 / 3471	38%	550/237	30%
Борис Крауш (Харків)	242 / 108	31%	73/27	27%
Андрій Кондратюк (Рівненщина)	15315 / 3488	19%	756/177	19%
Іван Білик (Полтавщина, Київ)	10994 / 2741	20%	475/204	30%

Деякі специфічні тенденції можна простежити також щодо окремих лексем. Хоча загалом дані корпусу показують кількісне переважання лем з початковим **від-**, однак на рівні окремих лексем співвідношення варіантів може бути іншим.

Варіанти **одразу/відразу** вживаються паралельно, приблизно з однаковою частотою (в цілому корпусі **відразу**: 93548, **одразу**: 105267 – на 13% більше; Рис. 3):

Тільки з **од-** вживається церковнослов'янське **одкровення** (понад 3400 вживань в корпусі): *Щоб приєднатися до великої істини одкровення та досягнути єдності двох світів потрібно пізнати таємницю символу* (Микола Рик. Символізм у творчості Г. Сковороди: релігієзнавчий аналіз. 2019).

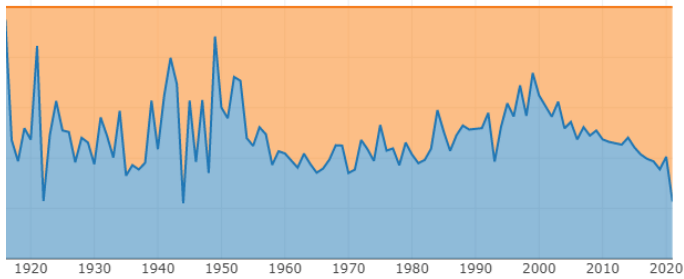

Рис. 3. Розподіл по роках вживань варіантів **одразу** (оранжеве) і **відразу** (блакитне) в корпусі ГРАК-12

Переважають варіанти **одвіт**, **одвітити**, **одвітувати**, **одвітний** (понад 1000 вживань); варіантів **відвіт**, **відвітний**, **відвітувати** разом близько 50 вживань у корпусі.

Запозичений з російської термін **одзовізм** (Опортуністична течія в РСДРП після поразки революції 1905 р., що вимагала відкликання соціал-демократичних депутатів з Державної думи та відмовлення від легальних форм масової партійної роботи. СУМ-11), трапився тільки в одному джерелі: *В.І. Ленін виділяв два типи одзовізму: одзовізм робітників, або одзовізм як настроїв і одзовізм партійної інтелігенції, або одзовізм як політичний напрям <...> Другий тип одзовізму був найнебезпечнішим для партії, як різновидність «лівого» ревізіонізму* (Г.П. Гребенник, К.М. Вітман, О.М. Філіпенко. Революціонер-інтернаціоналіст С.І. Джоров. 1990).

З варіантів **одчаяка/відчаяка** поширенішим є варіант з префіксом **од-** (він переважає в двох найбільших корпусах української мови, ГРАК: 15/5, Звідусіль⁸⁵: 8/1), хоча обидва слова вживаються дуже рідко і різниця насправді не є значущою. Б. Грінченко до статті *Відчаяка* подає ілюстрацію з префіксом **од-**: «**Відчаяка**, -ки, об. Отчаянный, отчаянная. Був такий одчаяка, що без кінця. *Мирг. у. Слов. Д. Эварн*».

Окремо варто сказати про цікавий випадок переосмислення початкового **од-**, яке історично не було префіксом, у слові **одвертий (одверто)**. Про появу цього нового варіанту писав Ю. Шевельов: «перехід від нормального ще тридцять років тому *одвертий* до *відвертий* порушує історично складену будову слова, яке ніколи не мало префікса *від-* (воно мало префікс *о-* і корінь *твір-/твор-*, як у дієслові *о-твор-ити*)»⁸⁶. У корпусі можна побачити перехід від переважного вживання **одвертий(-о)** в XIX ст. до переважного вживання **відвертий(-о)** в XXI ст. (Рис. 4).

⁸⁵ Звідусіль: *Загальний синтаксичний корпус. Лабораторія української*, [в:] <https://mova.institute/>, (29.09.2022)

⁸⁶ Ю. Шевельов, *Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра*, «Сучасність», Мюнхен 1986, ч. 10 (306), с. 33.

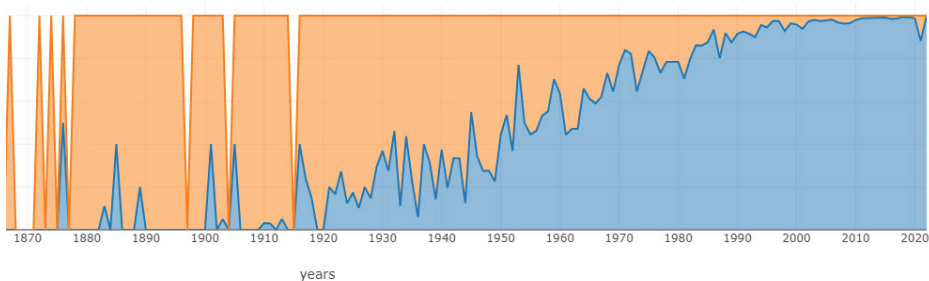

Рис. 4. Розподіл по роках вживань варіантів **одвертий(-о)** (оранжеве) і **відвертий(-о)** (блакитне) в корпусі ГРАК-12

Випадок гіперкорекції спостерігаємо в назві села **Одрадокам'янка** в Херсонській області (первинна назва — **Одрада Кам'янка**), яка має два варіанти: з початковим **Од-** (основний, від якого офіційно утворюються похідні: «**Одрадокам'янська** сільська рада») і з початковим **Від-**, який теж трапляється у вжитку: *Багатомільйонний «гонорар» голова РДА вимагав за прийняття рішення про передачу 12 громадянам у власність земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства на території Херсонської області (район Відрадокам'янка) («Україна молода». 2014).*

Давнє слово **одшліхтувати**, **одшліхтований** жодного разу не зафіксовано з **від-** (4 рази з **од-**): *Іноді, втупивши бездумний погляд у її всіяне брунатними цяточками личко, на якому мерехтіли дві блакитні плями, я брав його за яйце циглика, часто за опаловий агат, одшліхтований і відполірований лише у двох місцях, де на бурому камені прозорими крильцями лазурового метелика сяяли її очі* (Марсель Пруст. У пошуках утраченого часу. Пер. з фр. Анатолія Перепаді. 1998).

Висновки

Поданий вище матеріал засвідчує, що форми слів з **од-** були характерні для усної і писемної мови XIX – початку XX ст.; конкуренцію з **від-** вони не витримали через штучне обмеження їх уживання, що на початку XX ст. було зумовлене прагненням використовувати форми, які б надавали літературній мові національного характеру. Зважаючи на тогочасні умови, таку стратегію можна зрозуміти, і сучасна мовно-літературна практика підтвердила наукову інтуїцію нормалізаторів 20-х років – форми з **від-** стали загальноукраїнськими, вони є органічними для текстів різних стилів різних авторів. Водночас позбавлення нормативного статусу давнього прийменника / префікса **од-** призводить до збіднення української мови, до віддалення літературної мови від її діалектної основи. З цього погляду слушним є застереження Ю. Шевельова щодо безоглядного спрощення фактів мови і правопису. Учений виділив дві найголовніші засади в його регулюванні: «Увага до розумного збереження мовних підсистем, як фонематичної так і морфологічної, і увага до історичної традиції... обидві з постій-

ною увагою до тенденцій сучасного розвитку...»⁸⁷. Вживання **од/од-** в літературній мові, в сучасних поезіях Ліни Костенко («**одморозила душу**»), Василя Симоненка («**одлунала далеко пісня**»), Василя Стуса («**Од божевілья й самоти...**»), Оксани Забужко («**од такої жаги**») та інших письменників, широке використання в перекладацькій практиці, зокрема М. Лукаша (**одгромити, оддати, одбити**), наявність прикладів з **од-** в наукових і публіцистичних текстах, а також в ілюстраціях нової редакції правопису 2019 р. (**одмовились, одхиляли, одцвітали, одшуміли**) свідчить, що форми з **од-** досі є живими і продуктивними, а отже, мають право бути кодифікованими в українській літературній мові.

References

- Atlas ukrayins'koyi movy*, t. 1, Kyiv 1984; t. 2, Kyiv 1988; t. 3, Kyiv 2001, t. 3.
- Bulakhovs'kyi L., *Pytannya pokhodzhennya ukrayins'koyi movy*, Kyiv 1956.
- Chykalenko E., *Pro ukrayins'ku literaturnu movu*, [v:] *Ukrayins'ka literaturna mova i pravopys*, Berlin 1922.
- Chykalenko Ye., *Spohady. 1861-1907*, New York 1955.
- Danylenko A., *Pershi pereklady Novoho Zapovitu novoukrayins'koyu movoyu: Antoni Kobylyans'kyi proty Panteleymona Kulisha*, [v:] *U sylovomu poli movy. Inni Petrivni Chepizi*, Kyiv 2011.
- Drul' O., *Kil'kisna otsinka puryzmu Borysa Hrinchenka*, «Ukrayina moderna» 2020, ch. 27.
- Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, t. 1, Kyiv 1983.
- Hrynchyshyn D., Kapelyushnyy A., Serbens'ka O., Terlak Z., *Slovnyk-dovidnyk z kul'tury ukrayins'koyi movy*, L'viv 1996.
- Hrytsenko P., *Idiolekt i tekst*, [v:] *Linhvostylistyka: ob'yekt - styl', meta – otsinka*, Kyiv 2007.
- Kurylo O., *Uvahy do suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Toronto 1960.
- Morfemnyy slovnyk*, uklad. L.M. Polyuha, Kyiv 1983.
- Mytropolyt Ilarion, *Hramatychno-stylistychnyy slovnyk Shevchenkovoï movy*, Winnipeg 1961.
- Naumenko L.O., *Mova rannikh tvoriv Volodymyra Vynnychenka. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoï stupenya kandydata filolohichnykh nauk zi spetsial'nosti 10.02.01 – ukrayins'ka mova*, Kyiv 2003.
- Nayholovnishy pravyla ukrayins'koho pravopysu*, Rivne 1921.
- Nechuy-Levyts'kyi I., *S'ohochasna chasopysna mova na Ukrayini*, «Ukrayina» 1907, t. 1.
- Ohiyenko I., *Istoriya ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Kyiv 2001.
- Orfoepichnyy slovnyk*, uklad. M.I. Pohribnyy, Kyiv 1984.
- Pachovs'kyi M., *Literaturna mova na Ukrayini*, «Ukrayina» 1907, t. II.
- Palinska O., Hentschel G. *Regional'ny'e osobennosti ispol'zovaniya ukrainsko-russkoï smeshannoj rechi (surzhika) i vliyanie dialektov: pristavki i predlogi VID / OT*, „LingVaria”, 2022, 34(2).
- Petrov V., *Rozvidky u 3-kh tomakh*, upor., avt. peredmovy ta prym. V. Bryukhovets'kyi, Kyiv 2013.
- Potebnya A.A., *Otryvky yz` perevodov Odysey*, [v:] <http://litopys.org.ua/rizne/potebnya.htm>.

⁸⁷ Ю. Шевельов, *Про критерії в питаннях українського офіційного правопису*, [в:] <https://zbruc.eu/node/83306> (29.09.2022).

- Rosiy's'ko-ukrayins'kyy slovnyk: u 4-kh tomakh*, Kyiv 2016, (reprint z vydannya 1924 r.)
- Rysin A., Starko V., *Velykyy elektronnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, 2014-2022.
- Shevchenko T., *Zibrannya tvoriv: U 6 t., t. 3: Dramatychni tvory. Povisti*, Kyiv 2003.
- Shevel'ov Yu., *Chernihivshchyna v formuvanni novoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, [v:] Yu. Shevel'ov, *Vnesok Halychyny u formuvannya ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Kyiv 2003.
- Shevel'ov Yu., *Istorychna fonolohiya ukrayins'koyi movy*, Kharkiv 2002.
- Shevel'ov Yu., *O.O. Potebnya i standart ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, [v:] Yu. Shevel'ov, *Vybrani pratsi*, kn. I: *Movoznavstvo*, Kyiv 2008.
- Shevel'ov Yu., *Pro kryteriyi v pytannyakh ukrayins'koho ofitsiynoho pravopysu*, [v:] <https://zbruts.eu/node/83306>.
- Shevel'ov Yu., *Ukrayins'ka mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolittya (1900-1941). Stan i status*, New York 1987.
- Shevel'ov Yu., *Ukrayins'ka mova v sebe vdoma s'ohodni y zavtra*, «Suchasnist'» 1986, ch. 10 (306).
- Shvedova M., Waldenfels R. fon, Yaryhin S., Rysin A., Starko V., Nikolayenko T. ta in., *Heneral'nyy rehional'no anotovanyy korpus ukrayins'koyi movy (HRAK)*, Kyiv, L'viv, Yena, 2017-2022, [v:] uacorporus.org.
- Shvedova M., Waldenfels R. von, *Regional Annotation within GRAC, a Large Reference Corpus of Ukrainian: Issues and Challenges. CEUR Workshop Proceedings. Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2021)*, vol. I: *Main Conference*, Kharkiv, Ukraine, April 22-23, 2021, p. 32-45, [v:] <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper4.pdf>.
- Slovar' ukrayins'koyi movy*, uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko, Berlin 1924.
- Slovnyk movy Shevchenka*, t. 1, Kyiv 1964.
- Slovnyk ukrayins'koyi movy: v 11 tomakh*, t. 5, Kyiv 1974.
- Suchasna ukrayins'ka literaturna mova. Morfolohiya*, za zah. red. I.K. Bilodida, Kyiv 1969.
- Simovych V., *Hramatyka ukrayins'koyi movy: dlya samonavchannya ta v dopomohu shkil'niy nautsi*, Kyiv – Leipzig 1919.
- Synys'kyy O., *Normy ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Kyiv 2018 (reprint z vydannya 1931 r.).
- Synys'kyy O., *Ukrayins'kyy pravopys*, [v:] <https://zbruc.eu/node/71504>.
- Tryfonov R., *Rol' movnoyi dyskusiyi pochatku XX st. u protsesi formuvannya literaturnykh norm ukrayins'koyi movy*. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata filolohichnykh nauk zi spetsial'nosti 10.02.01 – ukrayins'ka mova, Kharkiv 2000.
- Ukrayins'ka mova. Entsyklopediya*, Kyiv 2004.
- Ukrayins'ka literaturna vymova i naholos: slovnyk-dovidnyk*, uklad. I.R. Vykhovalnets' ta in.; vidp. red. M.A. Zhovtobryukh, Kyiv 1973.
- Ukrayins'kyy pravopys*, Kyiv 2015.
- Ukrayins'kyy pravopys*, Kyiv 2019.
- Umanets' M. i Spilka (Komar'), *Slovar' rosyys'ko-ukrayins'kyy*, L'viv 1893.
- Universal Dyrektoriya Ukrayins'koyi Narodn'oyi Respubliki*, [v:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-19#Text>.
- Yatsenko I.T., *Morfemnyy analiz. Slovnyk-dovidnyk: u 2 t.*, Kyiv 1981.
- Yefremov S., *Shchodennyky. 1923-1929*, Kyiv 1997.

Yermolenko S., *Slova z prefiksamy vid-, od- - fonetychni varianty chy synonymy?*, [v:] *Aktsentolohiya*.

Etymolohiya. Semantyka, Kyiv 2012.

Zahal'nyy syntaksychnyy korpus. Laboratoriya ukrayins'koyi, [v:] <https://mova.institute/>

Zerov M., *Nove ukrayins'ke pys'menstvo*, München 1960.

ПРО АВТОРОК

Людмила Дика – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”). **Публікації:** *Говірка села Машево Чорнобильського району*, ч. 1, *Тексти*, уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика, Київ: Довіра 2003, 456 сс.; Бідношия Ю. І., Дика Л. В., *Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови*, Київ: Інститут української мови НАН України 2008, 480 сс.; *Окання машівського типу*, [v:] *Наукові записки НАУКМА*, т. 189. *Філологічні науки (Мовознавство)*, Київ: НАУКМА 2016, с. 30-33; *До проблеми ідентичності поліщуків*, [v:] *Мова: класичне – модерне – постмодерне* [зб. наук. пр.], вип. 2, Київ 2016, с. 62-70; *Функції українізмів в російськомовних текстах (на матеріалі мови блогерів)*, [v:] *Наукові записки НАУКМА. Мовознавство*, 2018, т. 1, с. 75-82; *Правопис і вимова слів з іншомовною частиною екс-*, [v:] *Мовні і концептуальні картини світу*, вип. 2 (69), 2021, с. 23-35.

ORCID: 0000-0003-2985-9292

Email: dykalv@ukma.edu.ua

Марія Шведова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка» (Lviv Polytechnic National University). **Публікації:** *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (GRAC, uacorpus.org): структура і функціональність*, [v:] *CEUR Workshop Proceedings. Proceedings of the 4th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2020)*, vol. I: Main Conference, Lviv, Ukraine, April 23-24, 2020, с. 489-506; *Граматичне освоєння запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові: корпусне дослідження*, «Українська мова» 2020, № 2, с. 13-30; *Мова прози Миколи Зерова на тлі корпусу текстів 1910-1935 років*, [v:] *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*, [v:] *МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т., Черкаський націон. ун-т. ім. Б. Хмельницького, Київ-Черкаси: вид-во ФОП Гордієнко Є.І.* 2020, с. 240-244; *Лексична варіантність в українській пресі 1920-1940-х років і формування нової лексичної норми*, «Мовознавство» 2021, № 1, с. 16-35; М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, *Регіональна розмітка в ГРАКу, великому референтному корпусі української мови: питання і проблеми*, [v:] *CEUR Workshop Proceedings. Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2021)*, vol. I: Main Conference, Kharkiv, Ukraine, April 22-23, 2021, с. 32-45.

ORCID: 0000-0002-0759-1689

Email: mariia.o.shvedova@lpnu.ua